

Muhamed Hadžijahić

RAZVOJ EKONOMSKIH, POLITIČKIH I KULTURNIH CENTARA U OPĆINI HADŽIĆI KOD SARAJEVA DO 1878. GODINE

Određeni atraktivni punktovi uvijek su igrali presudnu ulogu u razvoju gradskih i seoskih naselja. Atraktivni punktovi su danas, npr., industrijska poduzeća ili najrazličitiji objekti tercijarne djelatnosti, no i u ranijem razvoju pojedini atraktivni punkt bio je od značaja, utječući kao nastambeni faktor, odnosno zadovoljavajući određene potrebe svoje uže ili dalje okoline. U većem broju naselja nekada su ti punktovi bile utvrde obrambenog značaja (urbs), oko kojih se onda razvijala obrtnička i trgovačka podgrađa (suburbium). Atraktivni punktovi bili su i mjesta gdje su se održavali sedmični, odnosno godišnji sajmovi. To su nadalje u predkršćansko doba bila razna paganska svetišta, a kasnije crkve i džamije. Sa stanovišta interakcija i integracionih procesa danas u našim selima pripada važna uloga prodavaonama, školama, domovima kulture, pa i kafanama. Jačanjem ovih i ovakvih punktova mnoga su seoska naselja prerasla u manje, pa i veće gradske centre. Jedan dio naselja, ostajući na razini sela, upravo zahvaljujući pojedinim atraktivnim punktovima, vidnije se odvajaju od ostalih seoskih naselja i smatra se, po pravilu, ekonomski razvijenijim.

Svakako, proučavanje atraktivnih punktova u naseljima zaslužuje punu pažnju, kako prilikom posmatranja ranijeg razvoja, tako imajući pred očima i savremena kretanja. Međutim, kao da se u našim naučnim razmatranjima nije uvijek dovoljno obaziralo na značaj ovih punktova, njihovu teritorijalnu distribuciju i naročito njihov utjecaj na formiranje naseobinskih aglomeracija.

Što se tiče naselja u Bosni, u ovome je pravcu važne pokušaje učinio arheolog Pavo Anđelić, razmatrajući stare centre u okolini Konjica, te u lepeničkom kraju (kod Sarajeva). Na njegove ćemo se radove još osvrnuti. U ovoj prilici dajemo osvrt na situiranje i ulogu centra u prošlosti komune Hadžići kod Sarajeva.

Komuna Hadžići, koja čini u geografskom pogledu kompaktnu cjelinu, izrazito je seoska komuna, ali je u njoj na cjelokupni život poslijeratna industrijalizacija izvršila korjenite transformacije. Od znatnog je interesa da se upravo u jednoj komuni ovakvog tipa prouči uloga i značaj ranijih i sadašnjih centara.

Zanimljivo je da tokom vremena na ovom području nisu bili jedni te isti centri. Da spomenemo srednjovjekovni Tuhelj, čiji se već

i naziv skoro zaboravio, a samo još selo Smučka — podgrađe Tuhelja — predstavlja relikat jedne naseobinske tradicije ovog nekoč najpoznatijeg centra ovog područja.

Ovdje se daju rezultati proučavanja ranijih centara. Pri tome se može odmah konstatirati da je hadžičko općinsko područje imalo, kao što i danas ima, više centara s određenom atraktivnom snagom za bližu okolinu. Radi se, dakle, o centrima lokalnog dometa. Nijedan nije bio toliko ojačao da bi mogao preuzeti ulogu ostalih centara. To važi i u naše doba, pa uz mjesto Hadžice kao općinski centar, uporedo vrše Pazarić i Tarčin, pa i Raštelica, određenu ulogu u lokalnim razmjerima.

Danas, dakle, jedva Hadžići, pa Pazarić, Tarčin i Raštelica prevazilaze razinu sela. U tursko doba to se moglo samo donekle tvrditi za Pazarić, odnosno Ljubovčice. Iz vremena potkraj turske vlasti imamo i jedan neobjavljen popis stanovništva za tri džemata u današnjoj općini Hadžići (Pazarić, Hadželi-Hadžići i Drozgometva), koji je sastavio Mula Muhamed Mestvica 1841. godine (original u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu). Popis je obuhvatio kuće i samo muško stanovništvo. Vrijedno je da se ovdje objave podaci iz toga popisa (po prijevodu Derviša M. Korkuta). Mestvica je 1841. godine utvrdio broj stanovništva, kako slijedi:

	Muslimani		Kršćani	
	broj kuća	broj muških članova	broj kuća	broj muških članova
<i>Džemat Pazarić</i>				
Ljubovčić	9	19	1	3
Luka	7	13	4	10
Doljani	25	47	5	12
Osjenik	14	46	9	32
Lokve	13	52	6	16
Zovik	12	38	8	21
Ukupno	80	215	33	94
<i>Džemat Hadželi</i>				
Hadželi	10	32	4	12
Kasatići	3	7	7	25
Ibrići sa Garevićima			6	19
Malotine			3	15
Kovačevac			2	11
Ušivak			3	8
Obrovac			3	8
Miševići			10	21
Kukrika			1	3
Žirovnica	13	35		
Binaževce	7	28		
Ukupno	33	102	39	122

Džemat Drozgometva

Garević	16	32	2	6
Vrančić	4	8	5	18
Drozgometva	9	18	19	40
Mokrinje	6	10		
Ukupno	35	68	26	64

Osim toga je popisano 5 ciganskih kuća sa 16 muškaraca u Doljanima, Osjeniku i Zoviku.

Kao što se vidi iz ovoga popisa, u kojem smo nazive mjesta naveli doslovce onako kako stoji u originalu, potkraj turske vlasti nije se po broju stanovništva vidnije izdvajalo ni jedno mjesto.

Inače bi se moglo reći da se svaka epoha na različit način odrazila u formiranju centara. Centri koji su se oformili u epohi bosanskog srednjovjekovnog feudalizma nisu identični sa centrima iz vremena tursko-bosanskog feudalizma. Kapitalističko doba također je poremetilo zatečene odnose u pitanju lokacije centara, a određene promjene u ovom pogledu donio je i naš socijalistički razvoj.

Ako pokušamo naći razloge iz kojih su se na današnjem hadžićkom području pomjerali centri iz epohe u epohu, mislim da primat pripada prometnim momentima. Promet na ovome području orijentirao se onako kako su bili u različitim vremenima locirani najvažniji privredni potencijali: u srednjem vijeku koncentrirani u srednjovjekovnoj bosanskoj rudarskoj oblasti, a u tursko doba u Sarajevu. Kapitalistički razvitak nalazio je ovdje svoje resurse u bogatstvu šumom, čija je eksploatacija omogućena uvođenjem željezničke pruge Sarajevo — Metković (1885—1891).¹

Ovom se prilikom želimo posebno osvrnuti na centre u periodu ranog i poznijeg srednjeg vijeka, kao i na centre u periodu tursko-bosanskog feudalizma. Kapitalistički i najnoviji socijalistički razvoj zasluži posebnu osvrt.

Srednjovjekovne centre, prema materijalu kojim raspolazemo, mogli bismo svrstati u tri grupe:

- gradovi
- mjesta gdje su se obavljali sastanci kulturnog i šireg društvenog značaja i
- sjedišta krupnijih feudalaca.

No, prije nego što pređemo na razmatranje tih centara, smatramo potrebnim da ovdje iznesemo:

1. Neke nove interpretacije lokaliteta iz povelje od 1244.

Najstariji pisani izvor koji bi mogao dati određene podatke o srednjovjekovnim centrima ovoga kraja jeste povelja Bele IV iz 1244. godine, u kojoj se bosanskom biskupu potvrđuju crkveni posjedi. Za

¹ Upor. Sulejman Bakaršić, Prevoj Ivan. Geografski pregled I, Sarajevo, 1957.

nas su u ovome dokumentu značajna dva lokaliteta, i to: crkveni posjed u Bulinu, te crkva Sv. Kozme i Damjana u mjestu Mel (obično se govori o župi Mel, no u povelji se ne navodi da bi Mel bila župa, pa bi moglo biti i mjesto pod tim nazivom). Međutim, prvi od ova dva lokaliteta nije se nalazio na području hadžičke općine, kako se to do sada isticalo, dok ćemo o drugom lokalitetu govoriti kad se budemo osvrnuli na mjesta kulturnog značaja.

Naziv Bulino se do danas nije sačuvao, ali se nesumnjivo lokalitet nalazio pod Igmanom, danas u sastavu Blažuja (ranije »blizu sela Blažuj«). U Bulinu se, naime, prije 1462. godine nalazio posjed Kasatića sa jednim mlinom, koji je otkupio i uvakufio za održavanje svojih zadužbina Gazi Isa-beg, pa se u njegovoj vakufnami od 1462. godine nalazi bliži opis tih nekretnina. Blažujski Kasatići sa parcelom Vakuf (koja nesumnjivo podsjeća na Isa-begov vakuf) mogu se i danas identifikirati. Prilikom osnivanja gruntovnice 1889. godine oranica Vakuf od 9.100 m², označena kao k. č. 854 u katastarskoj općini Donji Butmir, bila je vlasništvo Sadika Alikadića pok. Ali-efendije iz Sarajeva, a nalazila se u sastavu kmetskog selišta Tambur k. br. 46 (kasnije je ova k. č. cijepana, jer je preko nje prešla željeznička pruga pa je preostali dio promijenio kulturu). Da se radi o uvakufljenom Isa-begovu zemljištu faktički na području današnjeg Blažuja, a nikako u selu Kasatićima u općini Hadžići, pokazuju i druge podudarnosti podataka iz vakufname i situacije na terenu. Prema tome naselje Bulino nalazilo se na području blažujskih Kasatića, koje treba razlikovati od današnjeg sela Kasatići u općini Hadžići.² Dosljedno tome, na današnjem općinskom području Hadžića nije bilo naselja koje bi se nazivalo Bulino.

2. Srednjovjekovni gradovi

U uslovima srednjovjekovnog života važno mjesto sa stanovišta lokalnih centara pripada utvrdama (gradovima), koji su, pored strateške uloge, najčešće vršili i ulogu upravnog, a sa svojim eventualnim podgrađima često i trgovačkog i obrtničkog centra.

Na današnjem području općine Hadžići jedan dokumenat s konca XVI vijeka (falsificirana povelja Stjepana Kotromanića) navodi u župi Smučki kao gradove Mrtvanje na Bjelašnici (grad Martvagnia), Gradac (Gradaz) i Blažuj (Blascinj). Zanimljivo je da se izričito ne navodi grad Tuhelj.³ U topografskoj skici krajem XVII vijeka navodi se za Mrtvanje da su ga Turci iz temelja srušili 1463, a i za Gradac i Blažuj se isto tako kaže da su »srušeni«.⁴ Međutim, ne postoje bilo kakvi arheološki indikatori prema kojima bi se moglo uzeti da bi se u Mrtvanju i Blažuju nalazili srednjovjekovni gradovi. Istina je da se u određenoj udaljenosti od Mrtvanja nalazi Podgradina, a kod Blažuja

² Tvrdnju da se Bulino iz 1244. nalazilo u hadžičkim Kasatićima prvi je iznio K. Draganović (1941. i 1942. godine), a po njemu H. Šabanović (1952).

³ Gl. Z. M. 1891, str. 277.

⁴ Ibidem, str. 275.

— Gradina, pa je falsifikator povelje vjerojatno u tome nazirao gradove iz vremena Stjepana Kotromanića (poznato je uostalom da se pod nazivom »gradina« češće mogu rekognoscirati prahistorijski, negoli srednjovjekovni lokaliteti).

Na terenu općine za sada se može utvrditi postojanje dvaju srednjovjekovnih gradova: Tuhelja i Gradca.

Na ostatke grada Tuhelja, koji je inače ušao u historiju po čuvenim falsifikatorskim pothvatima porodice Ohmučević, prvi je upozorio V. Radimsky 1891. godine.⁵ Tuhelj se nalazio na Bijeloj Rijeci, oko 3 km sjeverno od Tarčina. Ostaci se grada mogu jednim dijelom i sada raspoznati. Pavo Anđelić, koji je bliže opisao ovaj grad i istakao njegov značaj, navodi da u neposrednoj blizini nema prostora za smještaj podgrađa, trgovišta ili varoši, pa uzima da nije isključeno da je naselje Smučka u stvari bilo podgrađe Tuhelja. Gradu je, s obzirom na geografski izgled okolice moralo gravitirati područje oko današnjeg Tarčina, Raštelice i Korče.⁶

U doba bosanske državne samostalnosti ovaj je predio od čitava današnjeg općinskog područja bio najznačajniji u ekonomskom i političkom pogledu iz razloga što se upravo ovdje nalazio važan punkt na glavnoj bosanskoj trgovačkoj arteriji, koja je dolinom Neretve spajala Dubrovnik sa glavnim srednjovjekovnim bosanskim rudarskim i trgovačkim centrima (Kreševo, Hvojnica, Ostružnica, pa zatim Visoko, Sutjeska, Olovo te Srebrenica).

U Smučkoj je bila važna raskrsnica putova. Jedan put je vodio preko Osenika za Sarajevsko polje, ali su od znatno veće važnosti bila još dva puta: jedan koji je preko Graba i Gunjana išao za Kreševo i dalje za Fojnicu, a drugi preko Luke i Ormanja, odnosno preko Medvedica, za dolinu Lepenice i dalje za Visoko.⁷ Na taj način je preko ovog područja vodio glavni trgovački put prema moru (međutim postojao je, kako se u narodu tvrdi, i put kojim se izbjegavao Ivan, odnosno područje Smučke; iz Kreševa se išlo i preko Bitovnje, istina, kako se pamti, u tursko vrijeme, no to ne isključuje mogućnost da je put bio trasiran i ranije).

Saobraćajna važnost područja Smučke ogleda se i u tome što se ovdje nalazila i carinarnica, o kojoj se sačuvao pisani spomen 1428. godine. Tada se Dubrovačka republika žalila bosanskom kralju zbog povećanja carina u Konjicu i Smučkoj (Smucicha)⁸. Nije isključeno da se ova carinarnica nalazila jedno vrijeme ili stalno u obližnjoj Rašteli (sudeći po nazivu Raštelica, koji je izveden od riječi »rašteo« — talijanski »rastello«, trgovište na granici⁹ kao i po carini, jednom lokalitetu koji se i sada sačuvao u Gornjoj Rašteli). Ovdje se vršio pretovar trgovačke robe, pa je moguće refleksi na to i vijest Chaumetta

⁵ V. Radimsky, Podor gradine Tuhelja u Bosni. Gl. Z. M. 1891, str. 53—54.

⁶ Lepenica. Naučno društvo Bosne i Hercegovine. Sarajevo 1963, str. 176.

⁷ Upor. P. Anđelić, Lepenica, str. 183-4.

⁸ Jorga, Notes et extraits. II Paris 1899, str. 241.

⁹ Upor. Bakaršić, Prevoj Ivan, Geografski pregled I, Sarajevo, 1957, str. 76.

des Fossésa,¹⁰ koji tvrdi kako je nedaleko sela Tarčina bilo rudnika kamene soli. Po svoj prilici se radilo o stovarištima soli koja je prenošena s mora, predstavljajući u stočarskoj privredi neophodno potrebni i traženi artikal.

Grad Tuhelj kao »politički i vojni«, a naselje Smučka kao »ekonomski centar« (Pavo Anđelić) ovoga kraja bio je podvrgnut neposrednoj kraljevskoj vlasti.

Put prema Vrhbosni preko Osenika i dolinom Zujevine bio je u srednjem vijeku od sporednije važnosti (što ne znači, da je tako bilo i u rimsko doba), i to iz razloga što tada Vrhbosna nije ni izdaleka bila trgovački atraktivna kao što je to bilo konkretno u tursko doba.

Na ovome putu nalazio se grad Gradac poviš današnjeg istoimenog sela. Ruševine starog grada i kule vidljive su i danas.

Pod nazivom Gradac ima više lokaliteta (Pavo Anđelić navodi da ih konkretno u Lepenici ima pet),¹¹ no uzima se da se baš ovaj Gradac spominje 1355. i 1378. godine.¹² Gradac je kao i Tuhelj bio u neposrednoj vlasti bosanskog kralja, pa se 1378. spominje carinik Stjepko de Flisco »u Gradecu pod vlašću kralja Bosne«; spomen od tri godine ranije također se odnosi na carine bosanskog kralja u Gradcu. Na Gradac kao kraljevski posjed podsjeća i naziv Kraljevi vrtovi za jednu njivu na strani, pod samim gradom.¹³

Logično je pretpostaviti da je Gradac dobio na strateškoj važnosti u prvoj polovici XV vijeka uporedo sa povećanom turskom opasnošću, napose od 1435. godine, kada su se Turci definitivno učvrstili u Bosni, tako da je ovo područje tada postalo neposredno izloženo vojnim akcijama.

3. Mjesta gdje su se obavljali sastanci kultnog i šireg društvenog značaja

Mjesta gdje su se obavljali sastanci kultnog i šireg društvenog značaja pokušaćemo utvrditi uglavnom držeći se nekih toponomastičkih naziva po sistemu koji je po našem mišljenju vrlo uspješno primijenio Pavo Anđelić, posebno u svojoj studiji »Srednjevjekovna kulturna mjesta u okolini Konjica«¹⁴.

¹⁰ Voyage en Bosnie. 2-ed. Paris 1822.

¹¹ Lepenica, str. 127.

¹² Stojanović, Stare srpske povelje i pisma I, 71 + Dubrovački Libri reformationum IV, 184. Upor. Lepenica, str. 176, M. Vego, Naselja bosanske srednjevjekovne države, str. 42.

¹³ Upor. Đ. Mazalić, Gradac kod Hadžića. Gl. Z. m. LIV. Sarajevo, 1943, str. 193—206.

¹⁴ Gl. Z. M. 1957, str. 185—199. — Smatram se i inače obaveznim ovdje zahvaliti Pavi Anđeliću, koji mi je kod objašnjenja toponima u neposrednim kontaktima dao mnogo dragocjenih zapažanja.

Slijedeći toponomastičke tragove, našu pažnju mora naročito izazvati lokalitet *Stanci* u selu Dehovićima. Izrazom Stanak označuje se državni sabor Bosne, pa bi mjesto Stanci u Dehovićima upućivalo da se ovdje održavao bosanski državni sabor. Kao što je to pokazao historičar Mihailo Dinić, stanak se održavao u raznim mjestima — pa se spominju Mile, Milodraže, Bobovac, Jajce itd. — te ukoliko se ta mjesta mogu ustanoviti, »to su mesta gde inače nalazimo obično dvor vladaoca«¹⁵. Mada nema izričite potvrde u pisanim vrelima, možemo s razlogom uzeti da se stanak držao i u Dehovićima, a ovo je tim vjerovatnije, što je kralj odsjedao u ovome kraju, imajući ovdje svoje gradove i zemljišne posjede.

Ako se prihvati pretpostavka da je u Dehovićima — mada je to bilo svega jedanput — držan bosanski državni sabor, proizlazi da smo na današnjem hadžićkom općinskom području imali i jedan centar, koji je u određenom smislu daleko prevazilazio lokalne okvire.

Parcela Stanci predstavlja površinu od oko 65 dunuma, pa bi bila pogodna za održavanje državnog sabora »sve Bosne«.

Možda je analogna situacija, kao sa Stancima, i sa lokalitetom *Banbrdo* koje je smješteno u samom mjestu Hadžići. Naše je mišljenje da toponimi koji podsjećaju na bana teško da označavaju banske posjede (s obzirom i na konfiguraciju terena), već upravo mjesta na kojima su se održavali skupovi na čelu sa banom. U tome svijetlu čini nam se prihvatljivim i jedno od objašnjenja za postanak institucije ban, koje je dao pravni historičar Antun Dabinović. On piše: »Germanski pojam »Bann« ima svakako pored svjetovnog i sakralni značaj. Vršilac mnogobožackih obreda imao je pravo i dužnost odrediti zgodno vrijeme i zgodno mjesto za zborovanje. To bi se mjesto ogradilo, a unutar ograde morao je vladati najpotpuniji mir. Kao znak nazočnosti zaštitnog božanstva podizao se znak »bandva«. Zbor je, dakle, služio za suđenje i za saziv vojske u rat.«¹⁶ Hadžićko dakle, Banbrdo, a i drugi istoimeni lokaliteti, podsjećalo bi na mjesto gdje se pod vođstvom bana zborovalo, i to prvenstveno u sudskim i vojnim poslovima.

Nasuprot Stanku, i eventualno Banbrdu, vrlo uzak značaj pripada sastajalištima na koje se odnose lokaliteti *trzanj* (trzna i sl.) te *igrište*.

Ustanova trzanj ili trzna bi mogla potjecati još od praslavenskih vremena. Vl. Skarić, koji je napisao posebnu studiju pod naslovom »Trzan«¹⁷, iznosi mogućnost, pozivajući se na Niederlea, da je ova riječ postala od riječi trizna u značenju igara ratničkog karaktera u počast nekog odličnog pokojnika prije nego što će mu se tijelo spaliti. Kod nas se u prošlosti pojmom trzanj ili trzna označavalo

¹⁵ Mihailo Dinić, Državni sabor srednjeevokovne Bosne. SAN, Beograd, 1955, str. 5.

¹⁶ Hrvatska državna i pravna povijest. Zagreb, 1940, str. 124.

¹⁷ Gl. Z. M. 1928, str. 127—133.

zbornu mjesto gdje su se domaćini sastajali na dogovore, mladi ljudi su tu bacali kamena s ramena, a momci i djevojke igrali kolo.¹⁸

U općini Hadžići jedno naselje zove se Trzanj¹⁹, a osim toga pod ovim nazivom sreću se lokaliteti u Grivićima, Binježevu, Žunovnici, Đanićima, Tarčinu i Sejdanovićima.

Mjesta pod nazivom igrište također su, po svojoj prilici, praslavenske provenijencije. Spominje ih ljetopisac Nestor u doba paganstva Rusa kao mjesta gdje se sastajala mladež. Ustanova je poznata i kod Ukrajinaca.²⁰ Pavo Anđelić je našao da gotovo sva veća naselja u okolini Konjica imaju svoja igrišta, nadodajući da su gotovo svi današnji zborovi, teferiči i derneci, prostorno i vremenski vezani za vjerske obrede, a kod starih Slavena igre su činile sastavni dio kulturnih ceremonija. Igrišta su — nastavlja Anđelić — terenski raspoređena tako da se nalaze uz veća naselja koja čine geografske centre pojedinih grupa naselja. Razmatrajući terensku situaciju u okolini Konjica, Anđelić je došao do zaključka da se broj igrišta donekle poklapa sa brojem crkava, odnosno općina u srednjem vijeku, ali igrišta nisu nigdje blizu crkava.²¹

Mjesni nazivi Igrišta odnosno Igrišća na teritoriji općine Hadžići nalaze se u Vrančićima, Budmilićima, Donjoj Bioči, Horči i Smučkoj.

Osim toponima trzan i igrišta koja imaju i kulturni značaj, na ovom području su egzistentni još i drugi predkršćanski lokaliteti.

Upozoravamo prije svega, na lokalitet *Kopišanj* u Žunovnici. Naziv je vjerojatno izveden od odgovarajuće stare slavenske riječi kojom se označavao paganski hram, odnosno oltar (riječ se sreće kod starog srpskog biografa Domentijana koji tvrdi da je Nemanja po Srbiji obarao neznabožacka kapišta i idole, a namjesto njih gradio »crkvi Hristovi«).

Na staroslavensko božanstvo upućuje i osnova -vid, a u ovom kraju imamo lokalitet *Sevid* (dakle Sveti Vid).

¹⁸ Smatramo da neće biti suvišno, ako, dotičući se ove praslavenske ustanove, napomenemo da joj se sačuvao spomen u jednom manje poznatom spjevu iz sredine prošlog vijeka. Radi se o spjevu Martina Nedića i Marijana Šunjića, koji je 1851. objavljen u Carigradu pod naslovom »Pokret godine 1848. i 1849. Narodna spjevanja od Žalovana i njegova brata Bosnjaka«. Pojam trzn a spominje se na jednom mjestu u ovom spjevu u sljedećem kontekstu (str. 73):

Kad se dete konja naigralo,
Odjaši ga kod vode studenca,
Uznak leže na zelenu travu,
Sam se doro oko njega voda,
Belu penu preko sebe valja,
Po poljani golubove gradi.
Mlado momče san prevari kratak,
Kad se prenu, oko sebe glednu,
Koliko je oko terzne jelah,
Na vèrh svake bel labud popeva.

¹⁹ Škarić na istom mjestu donosi i skicu mahale Trzanj u Korči.

²⁰ Vladimir Mažuranić, Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik. U Zagrebu 1908—1922, str. 424.

²¹ Gl. Z. M. 1957, str. 186.

Dalje je potrebno obratiti pažnju na lokalitete koji se nazivaju prema riječima *krada* i *skrada*. Prema Vl. Skariću, ove riječi signaliziraju na ognjišta i vatru, »a pod vatrom se ponajčešće podrazumijeva ona koja je namijenjena žrtvama i paljenju mrtvaca; ova se, dakle, značenja stječu oko religioznih i funeralnih vatara.«²² Na današnjem hadžićkom općinskom području sreću se toponimi izvedeni iz riječi *skrada* na 4—5 različitih mjesta.

Nije jasna provenijencija kulta vezanog sa izvorom *Ujak* niže sela Lokve. Tu je bio postavljen kamen u obliku piscine, koji je devedesetih godina prošlog vijeka prenesen u crkvu u Kazinoj bari i upotrebljavan za krštenje djece. Prema tradiciji ovdje je u davna vremena bio neki »ujak« koji je vršio izvjesne obrede.²³

Ovdje je potrebno da se osvrnemo i na kršćanska kulturna mjesta, prije svega na stara crkvišta. Današnje crkve, i to dvije pravoslavne — u Hadžićima i Kazinoj bari — te katolička u Tarčinu iz novijeg su vremena i ne naslanjaju se na bilo kakve ranije tradicije.

Što se tiče crkava iz ranijeg perioda, u mogućnosti smo da navedemo dva lokaliteta, na kojima su mogle postojati srednjovjekovne crkve. Jedan lokalitet je u selu Mokrinama, a drugi na putu od Gradca prema Ormanju.

Prvi od ovih lokaliteta, sa geografskog stanovišta i političko-teritorijalne determinacije, ne spada u naše područje, već je u sastavu Lepenice, neovisno od toga što se sada nalazi u općini Hadžići. Radi se o lokalitetu koji je poznat u narodu pod imenom *Skuzmadanj*, koji se u katastarskom operatu vodi kao Kuzmadanj pod k. č. 821/1 i 821/2, oranica, u ukupnoj površini od 9.000 m² u k. o. Drozgometva II. Pregledajući tu parcelu na licu mjesta, osvjedočili smo se da se parcela nalazi na južnom dijelu Lepeničkog polja, na krajnjoj periferiji Mokrina prema Bukovici, pokraj puta koji vodi iz Mokrina dolinom rijeke Lepenice prema Homoljskoj ćupriji. Parcela zapravo čini sjeverozapadnu padinu manje uzvisine na samom početku Lepeničkog polja, ispod jednog manjeg gaja. Mjesto je upravo idealno za lokaciju crkve. Podalje prema zapadu, u gornjem toku Lepenice, nalazi se ljekovita voda zvana Banja, Bug ili Bugoloz.²⁴ Bez obzira na relativnu udaljenost ove ljekovite vode, parcela *Skuzmadanj*, odnosno *Kuzmadanj*, je idući od vrela najbliže pogodno mjesto za smještaj jedne crkve.

Ovo ističemo zato smatrajući da nema sumnje da se ovdje u srednjem vijeku nalazila crkva, posvećena dvojici svetaca arapskog porijekla, svetom Kuzmi i Damjanu, koji se inače smatraju zaštitnicima liječništva. Naziv *Skuzmadanj*, odnosno *Kuzmadanj*, relativna blizina

²² Vl. Skarić, O geografskoj nomenklaturi Bosne i Hercegovine. Glasnik geografskog društva. Sv. 13. Beograd, 1927, str. 42.

²³ Ova piscina se donedavno nalazila u crkvi, ali je odatle izbačena, jer se uvidjelo da se ne može uklopiti u pravoslavne liturgijske obrede.

²⁴ Kemijsku analizu dao je Bogdan M. Stančić u publikaciji *Lepenica*, Sarajevo, 1963, str. 84.

jedne ljekovite vode, kao i topografski položaj, uvršćuju u uvjerenju da je ovdje bila smještena crkva Sv. Kuzme i Damjana.

Idemo i dalje pa tvrdimo da je ova crkva po svoj prilici identična sa crkvom Sv. Kuzme i Damjana na lokalitetu Mel, koji se navodi kao crkveni posjed u povelji Bele IV iz 1244. godine. Po našem mišljenju crkva Sv. Kuzme i Damjana se nalazila na području Lepenice, odnosno na periferiji Mokrina, koje su i danas u sastavu općine Hadžići. U povelji se nalazi lokalitet Mel, koji se sa crkvom Sv. Kuzme i Damjana mogao nalaziti u župi Lepenica.

Drugo srednjovjekovno crkvište nalazilo bi se na putu zapadno od Gradca prema Ormanju, i to na lokalitetu zvanom *Križ*. Prema tradiciji očuvanoj kod stanovništva, ovdje bi se u staro doba nalazila crkva pa su se navodno tu vidjeli i ostaci njenih zidina. U blizini se nalazi i nekoliko stećaka, od kojih je jedan sa svastikom.²⁵

Osim ova dva crkvišta na koja indicira toponomastika, odnosno sačuvana tradicija, na današnjem hadžićkom općinskom području bila bi još jedna crkva, i to u Tuhelju. Opstojnost i ove crkve je hipotetična, pogotovo, jer stoji u vezi s Ohmučevićevićevim falsifikatima. Tvrdnja se bazira na Lukareviću, prema kojem je u Tuhelju bila neka crkva, i to čak od 1160. godine.²⁶

Zanimljivo je povodom ovih crkava istaknuti da se na čitavom području općine do danas nije sačuvao ni jedan toponim izveden od riječi »crkva«. Ovo spominjemo zato što okolna područja obiluju toponimima ove vrste: za Sarajevsko polje pop Stjepo i Vladimir Trifković nabrojili su preko 20 lokaliteta pod nazivom »Crkvine«, »Crkvica«, »Crkvišta« i »Crkvišće«²⁷; za područje Lepenice, kao i područje oko Konjica, također su utvrđeni mnogi toponomastički i arheološki tragovi koji podsjećaju na crkve.²⁸ Pomanjkanje crkvišta — a i drugih toponomastičkih kršćanskih relikata u ovom kraju — signalizira na zaključak da je ovdje bio prevladao bogomilski utjecaj, vjerojatno još u jačoj mjeri nego što to vrijedi za susjedna područja.

4. Sjedišta krupnijih feudalaca

Sjedišta krupnijih feudalaca, dakako, izuzimajući ovdje kralja, možemo za ovo područje rekognoscirati jedino prema toponomastičkoj građi. Orijentaciju za to rekognosciranje daje nam lokalitet pod nazivom »zgon«.

²⁵ Upor. Đ. Mazalić, Gradac kod Hadžića. Gl. Z. m. LIV, 1942, str. 204. — Ovdje napominjemo da se na općinskom području lokaliteti pod nazivom **Križ** mogu registrirati u Miševićima, Dolu, Mokrinama, Košćanu i Do-ljanima, a pod nazivom **Krst**, **Kršće** i **Zakršće** u Gradcu, Zoviku, Kasa-tićima i Vukovićima. Ovim toponimima obilježavale su se prvenstveno međe.

²⁶ Upor. Vego, str. 119.

²⁷ Naselja srpskih zemalja. Knjiga V. U Beogradu, 1908, upor. Pregled geogr. imena.

²⁸ Lepenica, str. 176—178. — Pavao Anđelić, Srednjovjekovna kulturna mjesta u okolini Konjica. Gl. Z. M. 1957, str. 188—194.

Pojam »zgon« je po našem mišljenju najbolje objasnio historičar Miho Barada. On se definirajući taj pojam među ostalom dokumentacijom poziva i na jednu, istina pozniju sudsku odluku, u kojoj stoji da je »zgon ili zgoni« komad oranice koji drže za svoj račun i koriste gospodari; za sjetvu toga dužni su kmetovi dati radnu snagu, a nasuprot gospodari njima za trud dati samo hranu, koja uostalom iznosi malo.« Barada zaključuje da se pod nazivom »zgon« razumijevaju unaprijed određene oranice koje su obrađivali kmetovi, ali za isključivu upotrebu i korist vlastelina. Na taj bi način naziv »zgon« odgovarao zemljištima u zapadnom feudalizmu zvanim *mansus dominicus*, *terra dominicata*, *terra indominicata*, *dominicum* i sl. (nadodajemo hassa zemljama, odnosno beglucima u tursko-bosanskom feudalizmu). Barada upozorava da se »zgon« kao vlasteosko-gospodarska ustanova redovito nalazila uz dvorno mjesto, pa se pod tim nazivom sačuvalo mnogo mjesta u našoj geografskoj nomenklaturi u susjedstvu gradina, razvalina i nekadašnjih vlasteoskih dvorova.²⁹

Prema tome blizu lokaliteta »zgon«, pa i »stup«, po pravilu su se nalazili dvorovi vlastele, a to se potvrđuje i situacijom na hadžićkom terenu. Ovdje se, naime, i danas nalaze dva naselja pod nazivom Odžak, od kojih je jedan u bivšoj seoskoj općini Korča, a drugi u bivšoj seoskoj općini Pazarić. I u jednom i u drugom Odžaku nalazi se parcela »Zgon« (u blizini prvog Odžaka još je i parcela »Stup«, koja bi također mogla stajati u vezi sa srednjovjekovnim vlastelinštvom). Kako se pod nazivom Odžak u tursko doba označavali dvorovi krupnije feudalne gospode,³⁰ okolnost da se tu u isti mah nalazilo i zemljište uz dvor srednjovjekovnog feudalca govori o jednom vremenskom i prostornom kontinuitetu iz srednjovjekovnog u tursko doba.

Naziv zgon se dalje još susreće u selima Do, Garović, Kasatići, Korča, Lokve i Ljubovčići.

Za zgon u Lokvama smo u mogućnosti da navedemo i ime jednog njegova feudalnog gospodara, vjerojatno iz predturskog perioda. Zvao se knez Petar, a bio je sin Obrenov. Zgon i čifluk kneza Petra, sina Obrenova u Lokvama, spominje se, naime, u sidžilu od 1555—1558. kao »zgon i čifluk kneza Petra sina Obrenova« i što je opet karakteristično uz njega još i jedna hassa njiva (njiva koju je eksploatirao spahija u vlastitoj režiji). Polovicu toga zemljišta tada je držao kao nasljedstvo iza oca neki Husejn, koji je pravo tesarrufa prodao nekom Hasanu, sinu Iljasa. Spor je nastao, jer se kao kupac pojavio i Ahmed spahija, koji je to zemljište, navodno kupljeno za 1.200 akči, dalje ustupio za 1.400 akči nekom Timur-hanu, sinu Hizrovom.³¹

Okolnost da se na lokalitetima »zgon«, od kojih je onaj u Lokvama po svoj prilici držao knez Petar, kasnije pojavljuje spahijski odžak, odnosno zemljište hassa kategorije tursko-bosanskog feudalnog

²⁹ Miho Barada, Starohrvatska seoska zajednica, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1957, str. 133—7 i 161.

³⁰ Upor. H. Kreševljaković, Kule i odžaci u Bosni i Hercegovini. Naše starine II, Sarajevo, 1954.

³¹ H. Šabanović, Regesta iz sarajevskog sidžila od 1555—58, pod br. 659, 732 i 734 (u rukopisu).

prava, nedvojbeno svjedoči o jednom upornom održavanju na okupu većih feudalnih posjeda. Na današnjem području hadžićke općine imamo eklatantne primjere da taj kontinuitet nije prekinula ni turska okupacija.

5. Neki zaključci o centrima iz vremena srednjovjekovne Bosne

Rezultati ispitivanja srednjovjekovnih centara na području današnje hadžićke komune ne ovlašćuju, po našem mišljenju, na neke dalekosežnije zaključke, kakve je konkretno za šire područje Konjica, dajući pregled srednjovjekovnih kulturnih mjesta, mogao uvjerljivo izvesti Pavo Anđelić.³² Posmatrajući smještaj crkvice na konjičkom području on je pokušao da utvrdi upravno-političku podjelu, polazeći naročito od toga da su se crkve po pravilu nalazile u centru naselja i da se oko crkve redovno nalazi groblje sa stećcima. Anđelić je utvrdio u više slučajeva da su na temeljima crkava podignute džamije. Na taj mu je način crkvište, odnosno džamija sa obližnjim grobljem, te u većem broju slučajeva i postojanje utvrde-grada, uključujući i konfiguraciju terena, poslužilo kao orijentacija za rekognosciranje glavnih naselja kao centara župa (općina). Na taj način je utvrdio u konjičkom kraju 34 župe. Područja tih jedinica štaviše su se uglavnom poklapala sa našim mjesnim narodnim odborima, odnosno uzevši u obzir potrebne izmjene i uslove, sa džemaatima, ili u daljoj konzekvenci današnjim katastralnim općinama. Do sličnim zaključaka — ali ne ovako kategoričkih — Anđelić je došao i proučavajući srednjovjekovnu Lepenicu.³³

Proučavanje srednjovjekovnih centara na hadžićkom području nije dalo mogućnosti da se metodologijom koju je usvojio Anđelić utvrde za predturski period glavna mjesta koja bi okupljala grupe sela i tako činila staru seosku općinu. Konstatirali smo da je na hadžićkom području mali broj crkvišta, a nema ni indikacija da bi se na crkvišta nastavljale džamije. Znatno je bolji pokazatelj razmještaj većih aglomeracija stećaka. Te aglomeracije signaliziraju da se u blizini nalazilo jače naselje, ali to, u kombinaciji sa drugim elementima na koje smo ukazali uglavnom ne daje podloge da bi se mogao za čitavo područje fiksirati razmještaj glavnih mjesta, kako je to konkretno za konjički kraj uspio da izvrši Anđelić. Inače veće aglomeracije stećaka na hadžićkom području locirane su na slijedećim mjestima (uzimamo nekropole od 25 i više stećaka, kako ih je registrirao Zavod za zaštitu spomenika kulture B. i H. u Sarajevu, odnosno Vuletić, te Radimski; za nas je ovdje važno da utvrdimo ubikaciju većih nekropola bez obzira na to što se u međuvremenu do danas uslijed naše nebrige eventualno smanjio broj stećaka na pojedinim mjestima):

³² Gl. Z. M. 1957, str. 185—199.

³³ Lepenica, str. 151 i d.

- Češće, u jednoj grupi je 50 ploča i 5 sarkofaga, a u drugoj grupi 14 ploča i 1 sarkofag,
- Duboki potok kod Hadžića, 40 stećaka,
- Kasatići, 59 ploča i 5 sarkofaga (1 s natpisom),
- Lokve, 34 ploče i 2 sarkofaga,
- Medvjedica, 127 ploča,
- Tarčin, u predjelu Borak 100 stećaka (mnogi upotrijebljeni za gradnju ceste!),
- Zovik, 24 ploče i 6 sarkofaga, na dva mjesta,
- Žunovnica, u ritu Margetino groblje 20 ploča i 5 sarkofaga,
- Gradac, na sedlu brijega pored grada oko 50 stećaka; na jednom spiralna ornamentika i polumjesec.³⁴

Uza sve rezerve koje imamo u pitanju rasporeda glavnih mjesta u srednjovjekovnom periodu, ipak smatramo da su glavne gravitacione centre predstavljali na jednoj strani grupa mjesta sa gradom Tuhe-ljom i grupa mjesta sa gradom Gradcem. U tim grupama mjesta kao da su najbrojnije zastupljene i srednjovjekovne nekropole. Postoje napokon indicije da su u oba ova glavna gravitaciona centra postojale i crkve, i to jedine na ovom području (ne računajući crkvu Sv. Kuzme i Damjana u Lepenici).

6. Gradac u prvo tursko doba i stanak Pazarića

U doba tursko-bosanskog feudalizma došlo je do znatnijeg pomjeranja glavnih centara na današnjem području komune Hadžići.

Sudeći po nazivu *nahije Gradčac* (jedini spomen 1468/69. godine) nije isključeno da je Gradac i u prvo tursko doba igrao određenu ulogu. Hazim Šabanović tvrdi da se Gradac u Smučkoj spominje u turskim izvorima osim 1468/69, kada se spominje nahija, još i »1485, 1489 i kasnije«³⁵. Šabanović ne navodi tekstuelno izvore na kojima bazira ovu tvrdnju; s obzirom na veći broj lokaliteta pod nazivom Gradac treba biti oprezan u pogledu svake konkretne ubikacije, kao što smo

³⁴ Stećci su registrirani još na slijedećim mjestima: Budimlići (14, stećaka, ploča i šljemenjača), Drozgometva (6 stećaka u predjelu Bare), Grivići (15 stećaka), Osjenik (13 stećaka u predjelu Bastah, većinom sarkofaga), Lokvansko polje (15 stećaka — ploča i 2 sarkofaga) i Crepljani (17 ploča). Treba posebno skrenuti pažnju na nekropolu u Budmilićima, na kojoj je staro muslimansko groblje, pa su stećci međusobno izmiješani sa muslimanskim nišanima. Nije inače rijedak slučaj da se u nastavku pojedinih srednjovjekovnih nekropola nalaze stara muslimanska groblja što ukazuje na kontinuitet bogomilskog i islamskog stanovništva koje se nastavilo pokopavati u blizini svojih predaka. Ne znamo međutim slučajeve, osim ovaj u Budmilićima, da su jedni i drugi grobovi izmiješani, pogotovo imajući pred očima muslimansko distancioniranje od ovih grobova koje oni često nazivaju »kaurskim«, »grčkim«, »rimskim«, »mađarskim« i sl.

³⁵ Upor. bilj. br. 1 na str. 194. Lepenice u vezi sa navodom u knjizi Bosanski pašaluk, str. 124.

to naglasili govoreći o Gradcu kao srednjovjekovnom centru. Međutim, ne postoje bilo kakvi proturazlozi da se ozbiljnije posumnja u ovu Šabanovićevu tvrdnju pa se može s dosta vjerojatnosti uzeti da je Gradac bio u prvo tursko doba značajniji centar. No kasnije — koliko znamo — na čitavom području nije uopće bilo utvrđenog grada (Gradac se krajem XVII vijeka već nalazio u ruševnom stanju, kako se to navodi u savremenoj karti iz toga doba).³⁶

Na društveno-ekonomski razvoj ovoga kraja bilo je od presudnog utjecaja formiranje i razvoj Sarajeva, posebno počevši od druge polovice XVI vijeka, Sarajevo je na stambulskom drumu poslije Soluna bilo najznačajniji trgovački i zanatlijski centar pa se njegov privredni polet odrazio i u velikom broju stanovništva. Sarajevo je razvilo trgovačke odnose i sa primorskim centrima, u prvom redu Dubrovnikom i kasnije Splitom, pa se jedan dio trgovačkog prometa, koji karakterizira karavanska trgovina, odvijao preko područja današnje hadžičke općine. U tursko doba Sarajevo je vršilo posredničku ulogu i u snabdijevanju bosanskim rudarskim proizvodima. Na taj način najveći dio trgovaca nije bio više orijentiran na Kreševo, Fojnicu i druge srednjo-bosanske rudarske centre, već na Sarajevo.

Upravo zahvaljujući privlačnoj snazi Sarajeva gubi na značaju srednjovjekovna raskrsnica puteva u Smučkoj, a pojavljuje se *Pazarić* kao najvažnija raskrsnica.

Naziv Pazaric upućuje da je po svoj prilici nastao u tursko doba. Adekvatan prijevod naziva bio bi malo trgovište³⁷, pa bi se moglo uzeti da su se ovdje obavljali nedjeljni sajmovi (o kojima se međutim sada ništa ne zna).

U svakom slučaju je neosporno da se ovdje nalazio frekventan punkt karavanske trgovine u tursko doba. U Pazariću se nalazio karavan-saraj, koji je opisao u svome putopisu iz 1658. godine Francuz Qlet. On je ručao u hanu ili karavan-saraju, zvanom Bradina, podno Ivan planine i po sniježnoj vijavici stigao u Pazarić »u vrlo lijep karavan-saraj, odakle krenusmo, pošto smo se ogrijali na dobroj vatri i osušili, sjutra dan ujutro...«, nastavljajući put za Bosna-Saraj (Sarajevo), gdje su stigli sat poslije podne.³⁸

Karavan-saraj u Pazariću stajao je po svoj prilici na mjestu gdje se još i danas mogu identificirati prodori dvaju hanova, zvanih Vakufski hanovi, koji su bili smješteni jugoistočno od džamije. Davno se izgubio trag i trećem, Fejzićevu hanu. Prema tome znači da su u Pazariću istovremeno postojala tri hana, a u njegovoj neposrednoj

³⁶ Hirschvogelova i Lazarusova karta iz XVI stoljeća ne navodi na ovom području ni jednog grada — utvrde. Kreševljakovićevi radovi također potvrđuju da ni u kasnije doba na čitavom današnjem općinskom području nije bilo ni jednog grada.

³⁷ Upor. Pavao Anđelić, Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni. Prilog tipologiji naselja. Gl. Z. M. Arheologija. Sarajevo, 1963.

³⁸ Dr. Čiro Truhelka, Opis Dubrovnika i Bosne iz god. 1658. Gl. Z. m. 1905, str. 429.

blizini još dva i to: kameni kod menzilhane u Ferhatlijama (koji je prestao raditi negdje oko 1878, a definitivno je porušen unazad 2—3 godine) i drugi Sultanovićev han, na putu za Gornji Zovik.

Prometni značaj Pazarića po našem mišljenju najbolje objašnjava postojanje tih pet hanova na jednom relativno malom prostoru.

Pazaričko naselje formiralo se oko karavan-saraja i džamije. Za džamiju se ne zna kada je sagrađena. Prema podacima s kojima raspolažemo, ovoj džamiji nalazimo spomen u jednoj turskoj ispravi od 26. reb. II 1176 (20. februara 1754); tu se imamu džamije Salih hodži stavlja u dužnost da posreduje kod realizacije određenih feudalnih davanja.³⁹ Pazarić je svakako u to doba, ako ne i prije, centar džemata.

Najstarije pazaričko naselje koje je u geografskim kartama označeno kao »Han Pazarić« nije obuhvatalo prostor novog, inače i sada izdvojenog, naselja, nastalog povodom izgradnje željezničke pruge Sarajevo — Metković; prostor oko željezničke stanice zvao se Bare (još se i danas čuje: »idem u Bare«).

Od starog naselja Pazarić račvali su se putovi, i to: jedan sjeverno i sjeveroistočno niz Zujevinu za Sarajevo, drugi na zapad prema Tarčinu, i treći južno za Ljubovčiće.

Put prema Tarčinu vodio je dalje kroz Raštelicu i Bradinu za dolinu Neretve. Stari put se nije u potpunosti podudarao s trasom današnje ceste, upravo je u Han-Pazariću prelazio Zujevinu, pa se i danas raspoznaju ostaci kamenog mosta do na njivu pod karakterističnim nazivom Kaldurma⁴⁰ Bio je frekventan, kako to ističe i jedan francuski posmatrač s početka XIX vijeka.⁴¹

Ovu saobraćajnicu spomenuo je dr Otto Blau i označio kao »poštanski put za Mostar«. Blau piše da se prva stanica za izmjenu konja nalazi »pet minuta udaljena od sela Pazarića«.⁴² Treći put odvajao se od Pazarića na jug prema Ferhatlijama u kojima se do danas sačuvala zgrada menzilhane, tj. stanice za izmjenu konja.

Na tome putu, neposredno od Ferhatlija, današnje selo Ljubovčići, označeno je u sarajevskom sidžilu od 1565. kao kasaba.⁴³ Mada bi se moglo ukazati na neadekvatnost u primjeni ovog naziva, označavanje Ljubovčića sredinom XVI vijeka kasabom, manjom varošicom, u najmanju ruku svjedoči, da je bilo razvijenije selo. Uostalom u istom dokumentu se navodi da je u Ljubovčićima negdje sredinom XVI vijeka spahija Mehmed napravio džamiju⁴⁴ (koje danas nema, a navodno se nalazila uz zgradu sadašnjeg mekteba). Osnivač džamije Mehmed spa-

³⁹ Regesta H. Kreševljakovića — Dž. Hadžijahića, br. 139 (u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu).

⁴⁰ Ovo nepodudaranje starog i novog puta zapazio je i dr Otto Blau, koji je ovuda prošao 1869. godine. Upor. *Reisen in Bosnien und der Hertzegowina*. Berlin, 1877, str. 18.

⁴¹ Roux-la-Mazalière (1808) piše za ovaj put: »La route est toujours en plaine« (Gl. Z. M. 1906, str. 324).

⁴² Blau, *ibidem*, str. 17.

⁴³ Skarić, Sarajevo, str. 62.

⁴⁴ *Ibidem*, str. 62.

hija, po porodičnoj tradiciji, bio bi rodonačelnik porodice Hujića, koji su kao slobodni seljaci živjeli — a i danas žive — u Ljubovčićima (jedan ogranak ove porodice nastanjen je u Sarajevu; to su potomci Nezir-age Hujića, koji se doselio u sarajevsku Koševu pred okupaciju 1878).⁴⁵

Ako uzmemo da je u sidžilu od 1565. adekvatno upotrijebljen naziv kasaba za Ljubovčice, onda bi Ljubovčići bili jedino naselje na hadžićkom općinskom području koje se u uslovima tursko-bosanskog urbanizma smatralo naseljem gradskog tipa.

U svakom slučaju Ljubovčići su kao krajnja tačka na putu preko Bjelašnice ranije bili od većeg prometnog značaja. Put se od Ljubovčića nastavljao preko Bjelašnice u dolinu Neretve. Glavni planinski drum što vodi od sjevera prema jugu opisao je ing. Jovo Popović u studiji »Ljetni stanovi (mahale) na planini Bjelašnici«⁴⁶. »On vodi« — kaže Popović — »od Mrtvanja i Hranisave, prolazi kroz mahalu Krošnje, zatim obilazeći masiv Krvavca ulazi u predio Prenslo, posut velikim brojem kamenih blokova, prosijeca širinom Šišan polje, pa, obilazeći najzapadniji rub Lovnice, ide pravo jugu prema Župi (Glavatičevu)...«.

Popović je ovdje opisao jedan od dva glavna stočna puta. Ovdje opisanim putom idu sa sjevera stočari ispod Bjelašnice, a sa juga hercegovački stočari iz kraja oko Mostara i Nevesinja. Put su, dakle, trasirali stočari sa svojim stadima, ali se i u narodu zna (kako mi je saopćio Abid Hujić iz Ljubovčića), da je ovuda vodila »carska džada za Hercegovinu.«⁴⁷

S obzirom na neposrednu geografsku blizinu, terenske prilike i povezanost drumom Pazarića sa Ferhatlijama, Jelečom i Ljubovčićima, sva se ova naselja mogu smatrati jednom cjelinom. Nije isključeno da su se sva ova naselja u XVI vijeku smatrala kasabom Ljubovčići, a onda da je preovladao Pazarić. Mogla je i džamija u Ljubovčićima biti prenesena u Pazarić.⁴⁸ U svakom slučaju je nedvojbeno da je šire područje Pazarića bilo u tursko doba od najveće prometne važnosti na čitavu današnju području općine Hadžići.

⁴⁵ Porodice Hujići, Bajrići i Mehići su u Ljubovčićima »stojnici odvajkada« — kako nam je tvrdio Abid Hujić. U Ljubovčićima je po svoj prilici bilo — kako smo to na drugom mjestu naveli — jedno od sjedišta srednjovjekovnih feudalaca, pa nije isključeno da Hujići sa svojim Mehmed spahijom predstavljaju primjer jedne poislamljene sitnije feudalne porodice iz srednjeg vijeka.

⁴⁶ Gl. Z. M. 1932, str. 58.

⁴⁷ Ovdje imamo primjer iz kojeg se vidi da je jedan stočarski put dobio širi značaj. Poznato je i inače da su stočarski putovi često služili kao trasa putovima u karavanskom prometu.

⁴⁸ Postoji i tradicija da je džamija u Pazariću prenesena iz Blažuja, gdje je doista postojala džamija god. 1565. Tada je, nalazeći se u dotrajalom stanju, obnovljena zalaganjem mještana. Skarić, Sarajevo, str. 62. Zanimljivo je da, na pr., Mestvica, vršeci 1841. popis stanovništva zna za džemat, ali ne i mjesto Pazarić. Mjesto Pazarić identificira sa Ljubovčićima.

7. Hadžići i Drozgometva kao centri džemata (seoskih općina)

Poslije Pazarića kao najznačajnijeg centra dolaze po važnosti ostali centri džemata (seoskih općina), i to: Hadžići i Drozgometva, pa i Korča, koja se, istina, kao sjedište džemata javlja relativno kasno. Sva ova sela kao gravitaciona središta grupe sela imala su džamije, a džamijski imam vršio je i određena javno-pravna ovlaštenja.⁴⁹

Jedno od gravitacionih središta bilo je i selo *Hadžići*. Kada se govori o Hadžićima u turskom periodu, onda treba razumijevati današnje naselje Donji Hadžići. Današnje naselje Hadžići nastalo je i razvilo se u doba Austro-Ugarske i stare Jugoslavije.

Nedostaju nam podaci o tome kada je nastalo staro naselje Hadžići. Sam naziv treba vjerojatno dovesti u vezu s prezimenom Hadžić, odnosno nekim hadžijom, ali nam o njegovoj ličnosti nije ništa bliže poznato.

Mjesto Hadžići, i to u obliku Hagisci, navedeno je u poznatoj topografskoj skici Smučke župe iz 1688. godine.⁵⁰ To bi zasada bio najstariji spomenik ovog naselja. Nije nam poznato ni kada je nastala džamija, ali po tome što je ovdje najkasnije sredinom XVIII vijeka bilo sjedište džemata, zvanog Hadželi, džamija je postojala sigurno tada, ali vrlo vjerojatno i mnogo ranije.

Nadalje, što se tiče Drozgometve, ovdje je bila i džamija, i to sve tamo do posljednjih decenija prošlog vijeka; tada je džamija prenesena u Grivice, gdje se i sada nalazi.

Drozgometva kao selo »u kadiluku Sarajevo« spominje se više puta u sarajevskom sidžilu od 1555—1558, a i u sidžilu od 1565. Značajan je zapis koji se odnosi na velikog vezira Ali-pašu iz Drozgometve. Za njega (koji se tada spominje kao umrli) navodi se da je »sin Radešin, Radeša je sin Vučihne, a Vučihna sin Ostoje«. U istom se zapisu za tužitelja Evliju navodi, da je sin Milorada, ovaj Vučihne, a Vučihna Ostoje (str. 120). Ali-paša je, dakle, direktno primio islam, a isto tako i njegov stričević. U sidžilu od 1555—1558. Drozgometva se spominje još u tri maha, a kao stranke nastupaju muslimanske spahije i muslimanski seljaci. To znači da je već sredinom XVI vijeka proces islamizacije integralno zahvatio Drozgometvu pa je već tada mogla ovdje postojati džamija.⁵¹

⁴⁹ Pravoslavno stanovništvo u okolici Sarajeva — koje je ojačalo posebno u prvoj polovici XIX vijeka — nije imalo svojih mjesnih crkava, već je bilo upućeno na Staru crkvu u Sarajevu.

⁵⁰ Upor. Gl. Z. M. 1891, str. 275.

⁵¹ Upor. Regesta H. Šabanovića iz sarajevskog sidžila od 1555—58, pod br. 300, 469, 52 i 747. — Staro stanovništvo Drozgometve vjerojatno je poharala kuga. Na ta pustošenja podsjeća lokalitet »Pusto selo«. Postoje historijski podaci iz 1783, u kojima se izričito spominju sela Tarčin i Korča gdje se pokazala kuga. — Jorjo Tadić, Kuga u Dalmaciji 1783—1784. Prilozi za istoriju zdravstvene kulture. Miscellanea 3. Beograd, 1940.

8. Korča, sjedište begovskog odžaka

Na kraju, kao centar džemata dolazi i *Korča*, iako se vrlo kasno konstituirala kao džemat.

Prema sarajevskom sidžilu od 1555—1558. *Korča* je u to doba pripadala carskom hasu (krunskom posjedu) u majdanu *Kreševo*. Sredinom XVIII vijeka *Korča* je u crkvenom pogledu sa svoje tri katoličke porodice kao sastavni dio župe *Kreševo* bila priključena *Kreševu* (prema izvještaju fra Pave Dragičevića iz 1742), *Kreševo* se odavde konkretno u XVIII vijeku, snabdijevalo drvnom građom.⁵²

Ove, međutim, veze s *Kreševom* izraz su geografske blizine i privredne komplementarnosti jednog rudarskog područja s područjem bogatim drvnom masom.

Značaj *Korče* povećava se time što je, po svoj prilici, uz tok rječice *Korče*, vodio još jedan za Hercegovinu (mještani su sačuvali uspomenu da su ovuda išle kiridžije za Gabelu). Put je išao preko *Prehulje* dalje u Hercegovinu zaobilazeći na taj način *Ivanjski prevoj*.

Centralno mjesto u naselju, odnosno grupi naselja, pripadalo je i ovdje džamiji.

Džamija je, izgleda, prvobito bila u Gornjoj *Korči*, pa se i danas (na zemljištu koje drži *Jovo Švajlo*) pokazuje na mjesto gdje se nalazila. Poslije je prenesena u *Odžak*, na parcelu *Luka*, pokraj rječice *Korče*, gdje je stajala sve do 1966. godine, kada je porušena i istovremeno podignuta nova džamija u selu *Trzanj* kojih 300 metara iznad stare džamije. Džamiju je sagradio 1172. po *Hidžri*, tj. 1758/59. emir *Abdi-beg Korča*, kako se to može pročitati na jednom zapisu pisanom turskim jezikom, koji se čuva u džamiji. U istom zapisu stoji da su džamiju obnovili džematlije (mjesno stanovništvo), i to »i bogati, i siromašni, i posjednici timara«. Nije jasno iz teksta zapisa, ali se može pretpostaviti da je *Abdi-beg Korča* sagradio džamiju u Gornjoj *Korči*, a onda su je džematlije obnovili, prenijevši je u *Odžak*.

Poviše džamije, u današnjem selu *Odžak*, nalazio se *Odžak* — spahijski dvor — paše *Korče*. Smatramo da se s razlogom naziv *Odžak* može dovesti u vezu sa odžakom *Mehmed-paše*, sina *Mustaj-bega Korče*, koji je umro prijemom smrću 1697. godine, kada je čuo za sultanov poraz na rijeci *Tisi*.⁵³

Porodica *Korča*, koja je, kako smo to na drugom mjestu pokazali, mogla ovdje imati svoje feudalne domene još u srednjem vijeku, nastanila se u *Sarajevu*, gdje je izumrla.

Do 1966. godine postojala je u ovom kraju još jedna kula zvana *Mezetova*; u arhitektonskom pogledu posve je naličila još i danas sačuvanoj kuli u *Dupovcima*. Postoje razlozi da postanak ove kule

⁵² Upor. dr fra *J. Jelenić*, *Ljetopis franjevačkog samostana u Kreševu*. *Sarajevo*, 1918, str. 29, 33; isti, *Ljetopis fra Nikole Lašvanina*. *Sarajevo*, 1916, str. 76.

⁵³ O *Mehmed paši Korči* vidi: *Bašagić*, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini*. *Zagreb*, 1931, str. 46.

datiramo u prvu polovicu XVIII vijeka. Kula je pripadala Muhibićima, inače korčanskim slobodnim seljacima, po svoj prilici autohtonog porijekla.

9. Centri sa zanatskom djelatnosti

Osim Pazarića, Hadžića, Drozgometve i Korče, koji su bili središta seoskih općina (džemata), kao centre u turskom periodu možemo označiti i ona sela u kojima se obavljala određena zanatska djelatnost za šire tržište. Ovdje bi došla u obzir izrada određenih rukotvorina od gvožđa i drveta te pilanska prerada drveta. Ova djelatnost je bila uslovljena blizinom nalazišta gvožđa i mogućnostima za eksploataciju šume.

Kao gvožđarske obrtne centre smatramo sela Češće i Dupovce.

U selu Češće radilo je sredinom XVIII vijeka više kovačkih radiona. To saznajemo iz jednog do sada neobjavljenog teftera (popisa) gvožđarskog esnafa u Sarajevu od 15. zilkade 1165 (24. septembra 1752), koji se sačuvao zahvaljujući orijentalisti Osmanu A. Sokoloviću iz Sarajeva. U tome tefteru registrirala su se toga dana kao kalfe, odnosno majstorski sinovi, slijedeća lica iz sela Češće:

- Hajdar-paša Čolak, sin Husejnov, sa sinovima Salikom, Mehmedom, Mustafom i Osmanom,
- nalčadžija (proizvođač nalči i konjskih potkova) Mustafa, sin Omerov,
- Ibrahim, sin majstora Redžepa Maraškića,
- nalčadžija Osman Poturak, sin Abdulahov,
- Mustafa, Omer i Ahmed, sinovi majstora Selima Turčanovića i
- dovadžija (duhovni ceremonijal-majstora) Husejn Busovača, Nurullahov.

Nismo u mogućnosti da iznesemo još bilo kakve podatke o gvožđarskom obrtu u selu Češće, ali nas i ovaj izvor upućuje na zaključak da je sredinom XVIII vijeka u Češću bilo najmanje 6 kovačkih radiona. Danas u Češću nema ni jedne kovačke radione niti postoje navedene kovačke porodice osim porodice Turčinovića, sada nastanjene u Pazariću (Češće je danas isključivo srpsko selo). Kovačke radionice su, međutim, postojale u selu Duranovićima, koji neposredno graniče sa Češćem, pa se i sada pokazuje na zemljište »Lučica«, gdje se raspoznaju stare naslage ugljena. Ovdje je poznata kao stara kovačka porodica Tufe (jedan ogranak odselio se u Trzanj, a drugi u Kotorac). Ostaje otvoreno pitanje da li se kovački obrt obavljao kako u Duranovićima tako i u Češću, ili su se eventualno sredinom XVIII vijeka pod Češćem razumijevali i Duranovići.

Drugi kovački centar nalazio se u tursko doba u selu *Dupovcima*. Ovdje su se među ostalim izrađivale puške poznate pod imenom »dupovke«.

Najstariji spomen puškama dupovkama nalazi se — koliko znamo — u sarajevskom sidžilu br. XL od 1215/16 godine, tj. 1800/1801, gdje se na str. 114. spominje »tufenkči čerkhana«, tj. radionica za

prerađu metala.⁵⁴ Radionica je postojala negdje do 1959/60. Međutim, posljednji puškar koji je izrađivao »dupovke« umro je negdje oko 1884; zvao se Ibrahim Dupovac.⁵⁵

Koliko se zna, »dupovke« su se izrađivale samo u jednoj radionici. Uporedo sa čerkhanom poznatom kao tufegdžinica (puškarska radiona) u Dupovcima je bilo i kovačnica poznatih pod nazivom viganj. Koliko se pamti, bile su tri kovačnice. I tufegdžinica i vigneji bila su u rukama porodice Dupovac, koja je po tradiciji starosjedilačka (u čemu učvršćuje i njen patronimički naziv).

Na kraju, kao centri u kojima se na zanatskoj osnovi u tursko doba prerađivalo drvo dolaze u obzir *Lokve, Jeleč, Ljubovčići, Gornja Bioča i Zovik*, a javlja se i pilanska obrada drveta na potoku *Krupi* i na *Zujevini* u Zoviku.

Od drveta se, uglavnom, najviše izrađivao drveni dio nanula za potrebe sarajevskih saračkih obrtnika, koji su na drveni dio nanula prikivali kaiše, a sporadično se po narudžbi proizvodili drveni plugovi, točkovi za kola, te još pojedini drugi predmeti od drveta. Proizvodnjom drvenog dijela nanula bavili su se u Lokvama porodice Begići i Husani, u Jeleču porodica Mehmedići, u Ljubovčićima Hujići, Bajrići, Mehići i Vikići⁵⁶, u Gornjoj Bioči Hajre i u Zoviku Ljubovići.⁵⁷

10. Počeci industrijalizacije

Konačno još ostaje da se prikažu počeci pilanske prerade drveta u ovom kraju, koji datiraju još iz vremena turske vlasti.

Treba zahvaliti istraživanjima prof. ing. Branislava Begovića, koji je bliže utvrdio početke i razvoj pilanske prerade drveta u Bosni i Hercegovini, obuhvativši i ovo područje.

Bazirajući svoje rezultate na dokumentima iz arhive austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu, prof. Begović navodi da je već prije 1869. postojala stara pilana potočara na potoku Krupi. Bila je vlasništvo hadži Salih-age Menzildžića. Pilana je bila jedna od onih kakvih je, kako je utvrdio prof. Begović, bilo u široj okolini Sarajeva u krugu od 5—6 sati hoda ništa manje od 27; rezale su isključivo meko (četinarsko) drvo.

U Zoviku, na potoku Krupi, bila je od 1871. godine u pogonu i jedna pilana industrijskog značaja, kako je to utvrdio također Begović.

⁵⁴ Ovaj podatak mi je ustupio orijentalista Osman A. Sokolović iz Sarajeva.

⁵⁵ O dupovkama upor. Vejsil Čurčić, *Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini*, Gl. Z. m. LV, 1943. Sarajevo, 1944. str. 174—5. i H. Kreševljaković, *Esnafi i obrtnici u starom Sarajevu*. Sarajevo, 1958, str. 90.

⁵⁶ Porodica Vikići je danas izumrla. Jedan njen član, Ibro Vikić, istakao se predvođeci branioce u otporu protiv okupacije 1878. kod Vrela Bosne, pa je i on i sva njegova porodica, osim jednog ženskog djeteta, pobijena.

⁵⁷ Proizvodnjom drvenih dijelova nanula bavile su se i porodice Durme i Krupaliće u Dejčićima (općina Trnovo).

Radila je do kraja otomanske uprave. Osnovao ju je austrijski državljanin Josef Lichtenegger sa bratom Georgom.

Iz ovoga se vidi da su za turske uprave u ovom kraju radile zapravo dvije pilane: jedna zanatskog značaja u rukama domaćeg kapitala, a druga industrijskog značaja u rukama inostranog kapitala. Treća pilana industrijskog značaja, u koju je također bio investirani inostrani kapital, nije stavljena u pogon za čitavo vrijeme turske vlasti.⁵⁸

⁵⁸ Upor. prof. inž. Branislav Begović, Strani kapital u šumskoj privredi Bosne i Hercegovine za vrijeme otomanske vladavine. Radovi Šumarskog fakulteta i Instituta za šumarstvo i drvnu industriju u Sarajevu. Sarajevo, 1960, str. 212—213 i 224—227.